

ÇARPAZLAŞAN MƏDƏNİYYƏTLƏR, KOQTİNİV LİŇQVİSTİKA VƏ YA MƏDƏNİYYƏT TARİXİ ÜÇÜN STEREOTİP, ARXETİP, PROTOTİP NƏZƏRİYYƏSİ

Rəhilə Qeybullayeva

Azərbaycan ədəbiyyatı kafedrası (UNESCO chair)ç

Bakı Slavyan Unuversiteti

Prizmatik tərcümə, sözün bioqrafiyası/ evolusiyası zamanı keçdiyi inkişaf mərhələləri ilə bağlı kontekstləri üzə çıxarmaqla, müəyyən bir aydınlığa gətirib çıxarır. İndiyə qədər araşdırdığımız sözlərin və ritualların bioqrafiyasını (mədəniyyət tarixinin sahələrindən biri) öyrənməklə ortaya çıxan bu nəzəriyyəimizi təqdim etmək istərdik. **Nəzəriyyə bundan ibarətdir: sözün bioqrafiyası - evolusiya zamanı zamanı keçdiyi stereotip, arxetip, prototip mərhələləri.** Bu zəncirvari prosesdə sözün bioqrafiyasını göstərdiyimiz üç əsas etapa bölmək olar. Burada stereotip “mən və digərlərləri” interpretasiyasından və həmin interpretasiya problemindən başlayır. Yaxud bunu başqa cür demək olar, stereotip - ilkin təssurat; yəni müasir dövrdə bu sözü səsləndə, ilkin olaraq hansı mənə -semantika ilə assosiasiya olunur, insan onu formalaşdıran mühitə (background) əsasən nəyi düşünür. Məsələn, “qurban” deyəndə, türk xalqları, İran, keçmiş Sovet məkanı xalqı üçün (rus dili mediatorluğu ilə) ilk təəssürat (first impression) müsəlmanların dünyə uyğun olaraq quzu kəsmə ritualı düşünülür.

Sonrakı etap isə daha az adamı düşündürür. İnsan dərin düşündə deyir ki, bu adət və ya bu söz nə ilə assosiasiya olunur? Yəni müəyyən *yaxın keçmiş*, 100 il, 500 il kimi bir dövr ola bilər. Bu etapi *assosiativ təssurat və ya re+presentation və ya arxetip* adlandırırıq. Bu semantika da insanların çoxuna məmtiqli gəlir. Məsələn, bayaq nümunə gətirdiyimiz qurban sözü ilk olaraq müsəlman bayramı kimi anlaşılır, sonra (ikinci) ağılımıza gələn assosiasiya bu sözü orta əsrlər müsəlman sivilizasiyası ilə bağlayır və ərəblərdən gəldiyi düşünülür.

Prototip adlandırdığımız üçüncü etapda isə *qeyri-assosiativ, gözlənilməz semantik “qohumlar”* aşkar olunur, eynilə insanların Ancestry DNA layihəsindəki kimi. Yəni arxetip (ikinci etap assosiasiyası) arxasında nə durur? Nəyə görə məhz bu etapi ritualın və ya sözün əsas-etimologiyasının başlanğıcı kimi qəbul etməliyik? Bu zaman orta əsrlərdən əvvəl - daha əvvəlki tarixdə islamdakı *qurban* ilə yəhudi tarixində *kurben* termini ilə nə əlaqəsi var? Beləliklə, biz sözün bioqrafiyasını və ya tarixini 3 yerə bölməklə, mədəniyyət tarixinin daha qədim qatlarını, onların bu günkü “milli” mənsəbiyyətindəki mədəniyyət çarpazlaşmalarını aşkar etmiş oluruq.

1) Müasir dövrdə *ilk* ağıla gələn tərcümə nədir və ya ilkin sözün mənası *nə ilə assosiasiya* olunur? Buna ilkin tərcümə və ya müasir tərcümə demək olar;

2) Bu söz bir az *daha fərqli mədəniyyətlərlə tanış olan adamda nə ilə assosiasiya* olunur? Məsələn, *namaz* sözünü necə tərcümə etmək olar? Fonetik baxımdan *namaste* ilə əlaqəsi varmı? Bu etapdakı assosiasiyalara kəskin reaksiyanı “Müqayisəli mədəniyyət və mədəniyyət matrisaları” adlı seşmə fənnimin tədrisi zamanı tələbələrım arasında müəhidə edirəm. Azərbaycan dilli auditoriya və ərəblərin auditoriya eyni müsəlman adətinin təmsil edən eyni sözə (namaz) fərqli reaksiya verir.

3) *Qeyri- assosiativ qohumlar*. Çoxuna əvvəlki iki səbəbdən (stereotip və arxetip interpretasiya) qeyri-assosiativ görünən semantik qohumluq - prototip səviyyəsi həm də “niyə türk xalqlarının İslamın belə bir təməl (beş əsasından biri) ritualının adlandırılması niyə ərəblərlə üst-üstə düşmür?” kimi sualına aydınlıq gətirir. Bu etap prizmatik tərcümə üçün əbcəd əlifbası metodu ilə tərcüməni ortaya qoyur. Mənə elə gəlir ki, bu metod daha çox ərəb-fars sözlərinə aid olunur və müqayisəli din və dilçilik çərçivəsində məhdudlaşan və tərcümə nəzəriyyəsində gətirilməyən bir sahədir. Bizə elə gəlir ki, bu nəzəriyyə koqnitiv linqvistika və prizmatik tərcümə nəzəriyyəsi üçün əhəmiyyətli olardı.

Keywords: prismatic translation, cultural history, stereotype, archetype, prototype

CROSSING CULTURES, COGNITIVE LINGUISTICS OR STEREOTYPE, ARCHETYPE, PROTOTYPE THEORY FOR CULTURAL HISTORY

Knowing the context of prismatic translation, the word's biography - the stages of its evolution - leads to a certain semantics. I am presenting this theory, which has emerged by studying the biography of words – one of the brunch for cultural history. The theory is as follows: the word's biography assumes three stages, such as stereotype, archetype, a prototype that took place during evolution. In this chain process, the biography of the word is divided into three phases. First, the stereotype, which begins with the separation of "me and others." To put it another way, a stereotype is the first impression. It is what a person thinks depending on his background (according to the environment he was formed) and what semantics is initially associated. For example, when we say "qurban," a first impression for the Turkic peoples, Iran, the former Soviet Union's people (through Russian as a meditative language), it means the Muslim ritual of slaughtering a lamb.

The next stage is a concern of very few people. It is a matter of thinking about what this custom or this word is associated with. There may be a certain period in the recent past, such as 100 years or 500 years ago. In fact, as we have already said, the word *qurban* is associated with Muslim holidays; then (second) the association that comes to mind connects this word with the Arabic culture and language and is thought to have come from the Arabs. We call this stage *associative impression or re+presentation or archetype*. This meaning of the word or connection seems logical and recognizable to many.

In the third phase, which we call a prototype, non-associative unpredictable semantic "relatives" are found, just as in the Humans' Ancestry DNA project. What is behind the archetype (stage two association)? Why should we consider this historical point as starting the case -rite cultural attribution -the word's etymology? In this case, what has the term 'qurban' in Islamic history have to do with 'kurben' in Judaism, before the Middle Ages - in earlier history? Thus, by dividing the word's biography or history into three parts, we discover the older layers of cultural history, the cultural crossroads, and transfers of their earlier "national" affiliation. Thus, by dividing the word's biography or history into three parts, we discover the older layers of cultural history, the cultural crossings, and transfers beyond their modern-day "authentic" "national" affiliation.

1) What is the first translation that comes to mind in modern times, or what is the original word's meaning? This translation can be called an original translation or a modern translation.

2) What does a person who is acquainted with a slightly different culture associate with this word?

For example, how can the word 'namaz' be translated? Is it phonetically related to 'namaste'? There is an apparent sharp reaction to these associations in teaching my elective course "Comparative Culture and Cultural Matrix" among my students. The Azerbaijani-speaking audience and the Arabic-speaking audience respond differently to the same word, representing the same Muslim tradition.

3) Non-associative relatives. This seemingly non-associative level is part of cognitive linguistics and cultural history. Prototype level can also explain why some words, such as 'qurban' or 'namaz', essential Islamic rituals, do not coincide with the Arabic (Adha) and those mentioned Muslim people?

It also involves prismatic translation methods- one of the most exciting translation methods through the abjad alphabet, which is more concerned with Arabic-Persian words. It is a field that is limited to comparative religion and linguistics and is not included in translation theory. I think that this would be an exciting method and concept for cognitive linguistics and prismatic translation.

Keywords: prismatic translation, cultural history, stereotype, archetype, prototype